

ÚJ LENCSEK EGY ÚJ TÁRSADALMI JELENSÉG VIZSGÁLATÁBAN: – A DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK KUTATÁSÁNAK ÁTFOGÓ SZEMLELETÉRŐL –*

NAGY Réka

BCE Szociológia és Szociálpolitika tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: rekanagy@yahoo.com

Összefoglaló: Jelen írás áttekintő jellegű, a digitális egyenlőtlenségekkel, a technológia használat következményeivel kapcsolatos legújabb kutatási irányokat, módszertani és fogalmi megközelítéseket térképezi fel. A tanulmányban a digitális szakadék leegyszerűsítő fogalmának felülvizsgálatára, a kommunikációs technológiák és társadalmi változások közötti kapcsolatra vonatkozó digitális egyenlőtlenség modellre fókuszálók. Továbbá emellett érvelek, hogy az új kommunikációs technológiák merőben más jellegűek, mint a korábbiak (televízió, rádió), ezáltal inkább közjavaknak mint egyszerű fogyasztási cikkeknek tekinthetők. Az utolsó fejezetben javaslatokat fogalmazok meg két integráló kulturális-kognitív fogalom, az életstílus és tudásstílus új technológiák vizsgálatába való beemelésével kapcsolatban.

Kulcsszavak: digitális egyenlőtlenségek, új kommunikációs technológiák társadalmi hatásai, életstílus, tudásstílus

BEVEZETÉS

A társadalomtudományi gondolkodásban a kilencvenes évek közepétől az *információs társadalom* vagy *tudástársadalom* fogalmakkal kapcsolatos tudományos diskurzus egyre erőteljesebbé vált. E markáns megközelítésmódok nemcsak az ipari társadalom felépítésében, szerkezetében bekövetkező változásokat kívánták leírni és magyarázni, hanem az egyre inkább teret és legitimitást veszítő szociológiai diszciplína megreformálására is törekedtek, amennyiben az addigi – részletező, fragmentált, a relativitást túlzottan is hangsúlyozó – posztmodern elképzelésekkel ellentétben általánosabb érvényű elmélet megalkotását tűzték ki célul. Az információs társadalom fogalma társadalomkutatói körökben gyorsan kultuszfogalommá vált, és szervesen összekapcsolódott a tudástársadalom, információ, hálózatok, hálózatiság, globalizáció fogalmakkal. Az újdonságnak köszönhetően vagy sem, a témával foglalkozó szakirodalomban e terminusok gyakran összemosódnak, és annak ellenére, hogy az informá-

* Az áttekintő tanulmány részlet a szerző *Digitális egyenlőtlenségek az ifjúság körében: mítosz vagy valóság?* című PhD-disszertációjából

ciós társadalom korunk szimbólumává vált, megítélése máig *ellentmondásos*. Nem véletlen, hogy az információs vagy tudástársadalom elméletei ellentmondásosak, hiszen egyszerre reflektálnak azokra a társadalmi, politikai, kulturális változásokra, amelyek következményei jószerével még beláthatatlanok, egy olyan tudományos diszciplína módszertani arzenálját használva, amelyet e változások kiváltképpen érintenek. Részben e kettős kényszer következménye az információs társadalom kérdésköréhez kapcsolódó kutatások szociológiai diszciplínán belüli relatíve alacsony legitimitása.

A témakör elfogadottságát gátolja továbbá, hogy az *információs társadalom* vagy *tudástársadalom* fogalmakat előszeretettel használja a média és a politikai szféra, valamint az is, hogy az információs társadalomhoz kötődő kezdeti kutatások módszertani megalapozottsága nem volt teljesen kielégítő; jellemző volt rá a módszertani szubkultúra. Az információs vagy tudástársadalmakhoz köthető legújabb kutatási napirendek bizakodásra adnak okot: amilyen mértékben a hagyományosabbnak tekinthető szociológiai megközelítések teret nyernek a témakör vizsgálatában, úgy egyre kedvezőbb lehetőségek nyílnak általánosabb érvényű következtetések levonására.

Jelen írás áttekintő jellegű, a digitális egyenlőtlenségekkel, a technológia használat következményeivel kapcsolatos legújabb kutatási irányokat, módszertani és fogalmi megközelítéseket térképezi fel. Az első fejezetben a digitális szakadék leegyszerűsítő fogalmának felülvizsgálatára, a digitális egyenlőtlenségekre fókuszálok. A második fejezetben amellet érvelek, hogy az új kommunikációs technológiák merőben más jellegűek, mint a korábbiak (televízió, rádió), ezáltal inkább közjavaknak mint egyszerű fogyasztási cikkeknek tekinthetőek. Ebben a fejezetben külön kitérek az új kommunikációs technológiák és társadalmi változás közötti kapcsolatra vonatkozó kutatási napirendre. Az utolsó fejezetben javaslatokat fogalmazok meg két integráló kulturális-kognitív fogalom, az életstílus és tudásstílus új technológiák vizsgálatába való beemelésével kapcsolatban.

RELATÍV EGYENLŐTLENSÉGEK, DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK

A digitális egyenlőtlenségek tárgyalása során elengedhetetlen az elméleti előzményekre, a digitális szakadék fogalmára való utalás.

A digitális szakadék fogalma a kilencvenes évek második felétől jelent meg a társadalomtudományos gondolkodásban, elméleti alapját az innovációk társadalmi terjedésének magyarázatára született *diffúziós modellek* (elsősorban Rogers 1995; Norris 1999; Valente 1995) jelentik¹.

A *digitális szakadék* elméletének kiindulópontja, hogy az új technológiák, de főként az internet olyan kommunikációt tesznek lehetővé, amelyek – az egyén szintjén is – jelentős társadalmi-gazdasági következményei vannak. Ezáltal a technológiához való hozzáférésben tapasztalható eltérések újabb társadalmi egyenlőtlenségeket eredményezhetnek. A digitális szakadékkal foglalkozó szerzők a hálózati társadalom rétegződésének okait vizsgálva olyan kérdésekkel foglalkoznak, hogy az internet és más

1 A rogers-i elmélet kiváló összefoglalóját adja Dessewfy–Galác (2003).

információs technológiák megerősítik vagy gyengítik a már meglévő globális (országok közötti) és társadalmi különbségeket, a részvételen alapuló demokratikus berendezkedést. A digitális szakadék ennek megfelelően többdimenziós jelenség, amelynek Norris (2001) szerint legalább három – globális, társadalmi, politikai – aspektusát különíthetjük el.

A *társadalmi digitális szakadék* dichotóm terminus az egyes társadalmakon belüli, információs technológiákkal kapcsolatos egyenlőtlenségeket jelöli, az *információhoz hozzáférők és nem hozzáférők* közötti különbségeket. A társadalmi digitális szakadék olyan társadalmi-demográfiai ismérvek mentén alakul ki, mint a jövedelem, iskolai végzettség, kor, etnikai és regionális hovatartozás.

A társadalmi szakadékkal kapcsolatban a legfontosabb kérdés jelenleg az, hogy az egyenlőtlenségek milyen időtávon maradnak fenn? A pozitív szcenárió szerint a televízió terjedéséhez hasonlóan középtávon a társadalom széles rétegei fognak hozzáférni az új technológiákhoz. A negatív forgatókönyvek azt hangsúlyozzák, hogy az információs technológiák (és főként az internet) merőben más jellegűek (interaktivitást követelnek meg, komplexek, több technológiát olvasztanak magukba, felhasználhatók oktatási célokra, stb.), és az internethasználatban megjelennek a „relatív egyenlőtlenségek”, azaz a használat célja új egyenlőtlenségeket teremt.

A digitális szakadék jelenségére az USA-ban már az internet terjedésének kezdetén felfigyeltek: korai kutatások bizonyították, hogy az internetet azok használják, akiknek amúgy is nagyobb esélyük volt iskoláztatásra, biztos és stabil jövedelemre (Hoffman–Novak 1998; Benton Foundation 1998; Strover 1999). Tehát a diffúzió első fázisában a technológiákhoz a legmagasabb társadalmi státusúak (magasabb jövedelemmel rendelkezők, iskolázottabbak, szellemi munkát végzők, nagyvárosiak, férfiak) férnek hozzá, ebben a korai elterjedési időszakban a határvonal a hozzáférők/nem-hozzáférők között húzódik.

A digitális szakadék körüli vita általában nem a terjedés időbeni különbségeire vonatkozik, hanem sokkal inkább arra, hogy szükséges-e egyáltalán egy fogyasztási cikk egyenlőtlen elosztásából fontos társadalmi problémára következtetni. Lengyel–Lőrincz–Siklós–Füleki hívja fel a figyelmet arra, hogy a digitális szakadékkal foglalkozó társadalomtudósok gyakran elmulasztják megvizsgálni azt, hogy a technológiákhoz való egyenlőtlen hozzáférés szisztematikus-e, azaz az egyes társadalmi dimenziókban mutatkozó egyenlőtlenségek rendszerré állnak-e össze, valamint az egyenlőtlenség hogyan változik az időben (Lengyel et al. 2003). A digitális szakadék fogalma azért is problematikus, mert azt feltételezi, hogy az új technológiák nem-használata nagyon kedvezőtlen a nem-használóra nézve, azaz implicit módon azt feltételezik, hogy az új technológiák dramatikusan változtatják meg a meglévő viszonyokat és mechanizmusokat.

Erre a radikális változásra azonban egyelőre nincs empirikus bizonyíték.

Az új kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés dichotóm megközelítését (hozzáférők versus nem hozzáférők) ért kritikákat követően az új innováció terjedésével a hozzáférés egyenlőtlenségeinek vizsgálatát árnyaltabb megközelítések váltják fel, amelyek a formális internet-hozzáféréssel rendelkező személyek közötti különbségeket is a kutatás tárgyává teszik. A digitális szakadék vizsgálata helyett a *digitális egyenlőtlenségek* elemzése kerülnek előtérbe (DiMaggio–Hargittai 2002).

A digitális szakadék egyik legerőteljesebb megfogalmazását adja idézett munkájában Lengyel–Lőrincz–Siklós–Füleki (2003): „(D)igitális szakadékról egy társadalomban akkor beszélhetünk, ha szisztematikus és mély különbségek vannak egyes társadalmi csoportok között az információs technológiával kapcsolatos tudás és hozzáférés tekintetében. Szélső formájában ez azt jelentheti, hogy bizonyos (lakóhelyi, életkori, iskolai, etnikai stb.) jellemzőkkel rendelkező csoportok ki vannak zárva az információs társadalomból, míg mások részt vehetnek benne.” A tudáskomponenst és a relativitást is figyelembe véve ez a definíció már túlmutat a digitális szakadék leegyszerűsítő magyarázatán, és rokonítható a digitális egyenlőtlenség fogalmával.

A digitális szakadék meghatározásával kapcsolatban nagyon sok kérdés merült fel: mit lehet hozzáférésnek tekinteni? Melyik digitális szakadékról kell beszélni? Ugyanis a technológia terjedésével egyes kezdeti különbségek megszűntek, mások továbbra is fennmaradtak.² Ahogyan a penetráció nő, a hozzáférés „túllép” a leginkább (a legtöbb szempont szerint) privilegizált társadalmi csoportokon, kiterjedve olyan egyénekre is, akik egyes szempontok (státusok) szerint privilegizáltak, más szempontok szerint nem. Ezt a tendenciát erősíti fel a társadalmi kapcsolatok homofilikus volta is, ami azt jelenti, hogy azon későbbi belépők, akik egy vagy több kezdeti státus szerint deprivilegizáltak, információs csatornaként szerepelnek azon személyek számára, akik hasonlóan deprivilegizáltak egyes státusok szerint. Az internet-hozzáférés technológiájának változásával is létrejöhetnek újabb egyenlőtlenségek. Egyes tartalmak csupán szélessávú technológiával érhetőek el, ami azt jelenti, hogy a formális interneteléréssel rendelkezők között a hozzáférés minősége is differenciál.

A terjedés későbbi fázisában tehát a különbségek más aspektusai kerülnek előtérbe. Azaz a különbségek nem tűnnek el teljesen, hanem más kategóriákkal mérhetőek. Egy későbbi fázisban nem a hozzáférés, hanem a használók és nem-használók közötti különbségtétel, majd pedig a használók közötti különbségtétel válik hangsúlyossá.³

A hozzáféréssel kapcsolatban is születtek a kezdeti leegyszerűsítő infrastrukturális meghatározást kiegészítő elképzelések. A hozzáférés pusztán formális, fizikai elérésen alapuló fogalmát egészítik ki a pénzügyi háttérrel, a kognitív hozzáféréssel – ami a technológia használatát lehetővé tevő tudások, készségek meglétét jelenti –, a tartalmi hozzáféréssel – ami az érdeklődést kiváltó tartalmakhoz való hozzáférést jelenti –, a politikai hozzáféréssel – szabályozók és ellenőrző mechanizmusok, amelyek meghatározhatják a többi hozzáférést (Wilson 2000). Warschauer (2002) is továbbgondolja a kezdeti leegyszerűsítő magyarázatot, és olyan más változók vizsgálatba való beemelését javasolja, mint a fellelhető tartalom, a nyelv, az írástudás, iskolázottság és az intézményi struktúra.

A *digitális egyenlőtlenség* legátfogóbb fogalmának megalkotása során DiMaggio és Hargittai elsősorban a klasszikus szociológiai egyenlőtlenségvizsgálatok fogalmatárához közelítik az elemzéseket, másodsorban tágabb keretet adva a kutatásnak, az

2 Az NTIA jelentése szerint pl. 1998 és 2000 között a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek eltűntek, és a vidéki háztartások felzárkózása is jelentős ütemű (NTIA 2002). Egy későbbi elemzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a szélessávú internethozzáférést tekintve a vidéki háztartások elmaradása jelentős (NTIA 2004).

3 A digitális megosztottságokkal kapcsolatos értelmezési keretek időbeni változásainak kiváló összefoglalását adja Molnár 2002.

internet társadalmi hatásainak vizsgálatát is szükségesnek tartják beemelni az elemzésbe (DiMaggio–Hargittai 2002; Hargittai 2002, 2003; DiMaggio et al. 2001).

Azt javasolják, hogy a digitális egyenlőtlenségeknek legalább öt dimenzióját kell meghatározni ahhoz, hogy a valódi egyenlőtlenségi mechanizmusokat regisztrálni lehessen: az eszközök minőségét, a használat autonómiáját, a használatához nélkülözhetetlen készségek és tudások meglétét, a társadalmi támogatást és a használat céljának dimenzióit. Az internethasználatnak ezenkívül van még egy nagyon jelentős, nyelvi egyenlőtlenségi dimenziója is, valamint egy olyan, amely a megfelelő tartalmak hozzáférhetőségét és elosztását érinti. Ez Magyarország esetében különös figyelmet érdemel, hisz kevés az interneten fellelhető magyar tartalom, a magyar lakosság idegen nyelvtudása nagyon szegényes.⁴

JÓ TECHNOLÓGIÁK AZ INFORMÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK? AZ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI⁵

A digitális szakadék és digitális egyenlőtlenségek fogalmak előtérbe helyezésével feltevéődik az a kérdés, hogy miért tekinthetők az új információs és kommunikációs technológiák „jó”, „kívánatos” technológiáknak? Miért gondoljuk azt, hogy a digitális világból való kimaradás tartós lemaradással fenyeget? Szükséges-e a digitális javak tekintetében az egyenlősítés, vagy ezek is hasonlóak, mint más fogyasztási cikkek?

Az információs társadalom elméletei implicit módon elfogadják azt, hogy az új technológiák, főként az internet, pozitív kimenetelűek, azaz lehetőséget teremtenek az oktatáshoz való egyenlőbb hozzáférésre, a humán erőforrások erősítésére, esélyt adnak a jobb munkalehetőségekhez való hozzájutásra, a munkaerő-piaci helyzet javítására, az egészségesebb életmódra, a kormányzatba való hatékonyabb beleszólásra, a társadalmi tőke növelésére (DiMaggio–Hargittai 2002).

Ebben a megközelítésben az új technológiák, elsősorban az internet, nem a korábbi kommunikációs technológiákhoz (telefon, rádió, televízió) hasonlítanak, hanem más közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz, mint pl. az oktatás. Ezt nem tekinthetjük túlzásnak, hiszen az internet egy olyan, folyamatosan változó interaktív technológiát jelent, amely jelentős teret biztosít különböző oktatási formáknak (e-learning), vagy lehetőséget nyújt az oktatási anyagokhoz, nyelvi tesztekhez, szakirodalomhoz való hozzájutáshoz. Továbbá részben átveszi olyan hagyományos közösségi tereknek a szerepét, mint a könyvtárak, a múzeumok, a parkok, kávéházak stb.

Plauzibilisnek tűnik ez a kijelentés akkor is, ha a legújabb oktatási trendeket tekintjük, amelyeknek megfelelően az iskola, a formális tanulás továbbra is kitüntetett szerepet tölt be a készségek és ismeretek megszerzésében, de egyre nagyobb szerephez jut a nem formális tanulás is. A munkahely, a tömegművelődés (az internet is), a családi környezet, a civil szerveződések, a helyi és vallási közösségek, kulturális tevékeny-

4 A magyar lakosság csupán egynegyede beszél valamilyen idegen nyelvet (WIP 2003).

5 Jelen áttekintő cikkben a technológiák makrogazdasági hatásaira nem térek ki. Ezek regisztrálása rövid távon amúgy is problematikus, de kétségtelen, hogy hosszú távon jelentős hatást gyakorolhatnak a társadalmak fejlettségére, gazdasági helyzetére.

ségek hasonlóan fontos keretei a releváns tudások megszerzésének (Tót 1998), az iskolarendszeren, a formális kereteken kívül megszerezhető tudás egyre fontosabb tökékeként jelenik meg (Sik 2004). Következésképpen az „oktatás” fogalma is változóban van, a formális és előre meghatározott curriculumok érvényüket veszítik, az intézmények helyett egyre inkább az egyénre tevődik a hangsúly. Az oktatás olyan formális, intézményesített folyamattá válik, amely a tudástranszfer és tudásfejlesztés köré épül, de nem korlátozódik a hagyományos oktatási intézményekre (pl. a munkát elősegítő tréningek (*on-the-job training*), *peer learning*). Kétségtelen, hogy ezen új oktatási formák előfeltétele az új technológiák társadalmi beágyazottsága, azaz az oktatási intézmények megfelelő IKT-infrastruktúrája, a támogató szolgáltatások és oktatási erőforrások megléte, az IKT-k oktatási curriculumban való integrálása, a tanárok megfelelő képzettsége,⁶ a technológiahasználat jellege, a rugalmas oktatási intézmények és a virtuális mobilitás lehetősége, valamint az oktatási intézmények és magánintézmények közötti szoros kapcsolatok.

Ahogy az oktatáskutatás, az oktatási lehetőségek vizsgálata is kezdetben a felsőoktatásba való bekerülésre fókuszált, majd a felsőoktatás expanziójával már a felsőoktatáson belüli különbségeket tette meg a vizsgálódás tárgyává (Brint 1998 hivatkozva DiMaggio–Hargittai 2002), úgy az információs és kommunikációs technológiák vizsgálata is a kezdeti dichotóm hozzáférés tanulmányozása után most már az árnyaltabb különbségekre is figyel.

Annak regisztrálása, hogy az új technológiák használatának pozitív (vagy negatív) kimenete van-e, egyre fontosabb kutatási cél. Ez ugyanis nemcsak legitimálhatja az információs technológiákkal kapcsolatos kutatásokat, de nagymértékben hozzájárulhat annak az elméleti vitának a feloldásához, hogy milyen szerepet töltenek be ezen új technológiák a közösségek életében. Jól megválasztva a módszertani keretet – elkerülve a technológiai determinizmust – e kutatások éppen arra fókuszálhatnak, hogy a technológiahasználat és más társadalmi-kulturális változók és intézmények között milyen jellegű interdependens viszony létezik.

A társadalmi hatások jellege: direkt, közvetett hatás, illetve együttfejlődés (*co-evolution*)

A legfrissebb kutatási eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy az új technológiák kapcsán sem a radikális változást, sem az alapvető viszonyok teljes konzerválását váró álláspontok nem helyesek; az új kommunikációs technológiák a meglévő társa-

6 A magyar oktatási intézmények IKT-infrastruktúrája közép-kelet-európai összehasonlításban kedvező, a felső- és középfokú oktatási intézmények technológiai infrastruktúrája pedig kiemelkedően jó. Az e-learning terjedésének gátja lehet azonban az, hogy az oktatási intézmények elsősorban keskenysávú interneteléréssel rendelkeznek, ezenkívül az oktatási célokra használt számítógépek csupán 70%-án van internetelérés. (NSZS 2005). A magyar oktatási intézmények számítógéppel, internettel való ellátottságán túl fontos tartalmi kérdés, hogy a meglévő számítógépeket hogyan építik be az iskola életébe, a tanítás folyamatába, hogy az oktatók milyen céllal használják a technológiákat, milyen kompetenciákkal rendelkeznek. Ez utóbbi rendkívül fontos kérdés, ugyanis 2002-ben a pedagógusok 44%-a érezte úgy, hogy kevesebbet tud diákjainál az internettel kapcsolatban (Magyar Gallup Intézet 2002), valamint a pedagógusok elsősorban adminisztratív, nyilvántartási feladatok gépesítésére használták az új technológiákat (Tót 2001).

dalmi folyamatokat erősítik fel; a már folyamatban lévő változások kiteljesedéséhez járulnak hozzá, hatásukat a meglévő erők felerősítésén keresztül fejtik ki.

Az ún. felerősítés-modell a diffúziós modellekkel szemben azt hangsúlyozza, hogy az új technológiákkal kapcsolatos vizsgálódások főként azokra a területekre kell hogy fókuszáljanak, amelyeken az új technológiák – társadalmi beágyazottságuk okán – felerősíthetik a jelenleg megfigyelhető változásokat. Az internet segítségével folytatott tevékenységek a tágabb társadalmi környezetbe ágyazódnak be; az internet ily módon szerves része, egy eleme a különböző kommunikációs rendszereknek. Az új kommunikációs technológiák hatásai csakis úgy érthetők meg, ha a vizsgálódás szem előtt tartja a társadalmi beágyazottságot, ha elsősorban azokat a társadalmi folyamatokat, társadalmi kontextust vizsgálja, amelyek lehetővé teszik az új technológiák használatát (Agre 2002).

A felerősítés-modell azt hangsúlyozza, hogy „az új technológiák hatása, legalábbis rövid és középtávon az, hogy lehetővé teszik, hogy intenzívebben folytassuk azokat a tevékenységeket, amelyek felé korábban is orientálódtunk” (Calhoun 1998: 383.).

Agre az általa bevezetett, az új technológiák hatásával kapcsolatos felerősítés-modellt elsősorban a politikai tevékenységek és az új technológiák kapcsolatára tartotta érvényesnek, de a felerősítés-modell azáltal, hogy az új technológiákat intézményi keretekbe ágyazottnak tekinti, kiterjeszthető más területekre is (pl. az új technológiák és az egyéni életpályák, új technológiák és munkaerőpiac, új technológiák és oktatási rendszer stb.).

A felerősítés-modell szerint az új technológiák komplex hatása csakis a társadalmi intézmények és az egyén közötti viszonyban, a meglévő intézményes keretek vizsgálatában ragadható meg. A felerősítő hatásuk várhatóan nem lesz egyenletes, azaz az intézményi keretektől, logikáktól és erőforrásoktól függően változhat. Ebből adódóan ezek vizsgálata az egyes konkrét partikuláris esetek (intézmények) elemzésén keresztül történhet csak meg. „(A)z internettel (új technológiákkal) kapcsolatban fontos kérdés az, hogy milyen értelemben változtathat meg bármit is? A felerősítés-modell egyértelmű választ ad erre a kérdésre: az internet önmagában nem változtat meg semmit, csupán felerősíti a meglévő erőket, amelyek változást idézhetnek elő.” (Agre 2002: 10)

A felerősítés-hatásmodell a következőkben különbözik a megerősítés-modellektől (Agre megerősítés-modellnek nevezi azokat az elméleti elképzeléseket, amelyek a diffúziós modellekkel rokoníthatók):

- A felerősítés hatásmodellje elfogadottnak tekinti azt, hogy az új technológiák kisebb vagy nagyobb mértékű hatásai tetten érhetők, de ezeket a hatásokat a felerősítéseken keresztül vizsgálja, nem tekinti őket sem radikálisnak, sem pedig konzervatívnak, a fennálló rendet teljes mértékben reprodukálóknak.
- A felerősítés hatásmodellje a konkrét esetek elemzését szorgalmazza, amelyeken keresztül a hosszabb távú következmények előre jelezhetővé válhatnak. A felerősítés-modell azokra az aggregált „erőkre” fókuszál, amelyek az egyének és az intézmények között jönnek létre; a közöttük zajló interakció változásait kutatja.

Átvéve a felerősítés modell alapelképzelést, mely szerint az új technológiák társadalmi hatása se nem radikális, se nem teljes mértékben konzervatív, a *digitális egyenlőtlenség modellje* nem csupán azt jelenti, hogy az elemzésekben a hozzáférés helyett a felhasználás minőségét jelentő változók vizsgálatára tevődik a hangsúly, hanem hogy

az információs technológiák és a társadalom közötti viszony átgondolására is késztet. Mivel az új technológiák sajátos megjelenési formái az emberi tevékenység eredményei, vagyis a fejlesztésükbe befektetők érdekeit tükrözik, valamint a használóknak és tervezőknek köszönhetően folyamatosan megújulnak, ezért azt mondhatjuk, hogy inkább „alkalmazkodnak” a folyamatban lévő társadalmi gyakorlatokhoz, minthogy külső tényezőkként hatnának a társadalomra.

Ezáltal az új technológiák és a társadalom közötti kapcsolat sokkal inkább „együtt-fejlődő” (co-evolutionary), mint kauzális. (DiMaggio et al. 2004).

Az új technológiák és a társadalom közötti viszony ilyenszerű újragondolása egyben a kutatási napirendek újrafogalmazását is jelenti. DiMaggio és szerzőtársai azt javasolják, hogy a kutatási kérdéseket a következő öt napirend köré kellene szervezni:

- A digitális egyenlőtlenségek tág értelmezése és vizsgálata (*eszközök, a használat autonómiája, készségek, a felhasználásban igénybe vehető támogatás és a használat célja*).
- A legjelentősebb felhasználási célokban való eltérések összehasonlítása más médiumok hasonló céllal való felhasználásával.
- Az egyéni identitások és technológiahasználat közötti kapcsolatot közvetítő, egyenlőtlenségeket okozó vagy megszüntető társadalmi folyamatok modellezése és tesztelése.
- A technológiahasználat egyéni szintű kimeneteleinek modellezése, az egyes társadalmi csoportok esetében a megtérülési arányok felmérése. A technológiahasználat hatásmodelljében a függő változók – a humán tőke növekedése (beleértve az iskolázottsági státusz megszerzését is), a társadalmi tőke, a politikai aktivitás – direkt függvényei az internethasználat hatékonyságának, intenzitásának és céljainak, valamint indirekt függvényei (a közvetítő változókon keresztül) a használt eszköz minőségének, a használat autonómiájának, a készségeknek és a használat-hoz szükséges támogatásnak. A modell függő változóit egészíthetjük ki az egyéni jövedelem, foglalkozás, társadalmi státusz megszerzésével.
- Az egyéni szintű elemzés kiegészítése azon intézményes tényezők (kormányzati politikák és a gazdaság, kulturális szféra szereplőinek tevékenysége) vizsgálatával, amelyek meghatározzák az egyéni szintű kimeneteket.

JAVASLAT A DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK MAGYARÁZATÁNAK KIEGÉSZÍTÉSÉRE - INTEGRÁLÓ, KULTURÁLIS-KOGNITÍV FOGALMAK

A digitális szakadékkal kapcsolatos elemzések már korán felhívták a figyelmet arra, hogy a hozzáférés egyenlőtlenségeit kulturális-kognitív tényezők⁷ is okozzák. Rogers diffúziós elmélete is kiemelten kezeli a technikai újítások kompatibilitását, azaz a technikai újítás jellege és a használók értékrendszere, múltbéli tapasztalata, jelenlegi életvitele közötti összhangot. A digitális egyenlőtlenség elmélete hangsúlyosan foglalkozik a használat-hoz nélkülözhetetlen készségek és tudások meglétével. A korábbi kutatási eredményekből kiindulón a digitális egyenlőtlenségek vizsgálatába

7 Pl. a Warschauer által bevezetett kognitív hozzáférés fogalma.

érdemes beemelni olyan kulturális-kognitív fogalmakat is mint az *életstílus* vagy *tudásstílus*.

A digitális egyenlőtlenségek kutatásában a tudásstílust és az életstílust mint az új információs technológiák használatát meghatározó komplex fogalmakat érdemes tekinteni, amelyek azonban nem függetlenek az egyén társadalmi-demográfiai helyzetétől. A tudás- és életstílus modellekkel kiegészített vizsgálatok minden bizonnyal jobban ragadják meg a digitális egyenlőtlenségeket, mint a hagyományos foglalkozási-jövedelmi, vagy stratifikációs modellek.

Életstílus

Az életstílussal kapcsolatos kutatásoknak Magyarországon gazdag hagyománya van: úgy a társadalmi rétegződéssel, mint a szimbolikus és materiális fogyasztással kapcsolatos vizsgálatokban az életstílusnak kulcsfontosságú szerep jut(ott). Nem véletlen, hogy a magyar és a közép-európai szociológiai kutatások kiemelt figyelmet szenteltek az életstílus vizsgálatának. Ugyanis míg a hagyományos, ún. „kemény” változókkal operáló rétegződési és mobilitási vizsgálatok kismértékű társadalmi különbségeket tártak fel, addig az életstílus-vizsgálatok meggyőző bizonyítékokkal támasztották alá a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését a szocialista társadalmakban (Róbert 2000). Az életstílusok robusztus jellegűek, azaz a politikai-társadalmi rendszer ellenőrzése ellenére is fennmaradtak, annak köszönhetően, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek egyéb formáihoz képest kevésbé lehetett kontroll alatt tartani, szerepüket csökkenteni. Ily módon az életstílus-csoportokon keresztül konzerválódtak, hagyományozódtak át nemcsak az egyenlőtlenségek, de az előnyök és kiváltságok is. Az életstílus ilyen mértékű robusztus jellege a posztszocialista társadalmakban hasonlatos az informális kapcsolatok, ismerősi hálózatok konzerválódó jelenségéhez.

A részletes tárgyalás igénye nélkül utalok még egy nagyon fontos, az életstílussal kapcsolatos kérdéskörre: a vertikális *versus* horizontális differenciálódás problematikájára, elképzelésekre, amelyek a posztindusztriális társadalmakkal kapcsolatban a hagyományos társadalmi rétegződési struktúrák (osztály vagy réteg) feloldódását jelzik előre, az élethelyzetek és életutak diverzifikálódásán és individualizálódásán keresztül a hagyományos (ipari társadalomhoz tartozó) társadalmi rétegződés modellt, a hierarchikus felépítést kérdőjelezi meg.⁸

A posztindusztriális (információs, tudás-) társadalmakban bekövetkező individualizáció során az egyének cselekedeteiben és életvezetésében háttérbe szorul a társadalmi osztályhoz való tartozás, előtérbe kerül a saját életrajz önálló megalkotása. Az individualizáció ugyanakkor nem jelent teljes atomizációt, izolációt, egyedüllétet, mindenféle társadalom végét, hanem elsősorban az ipari társadalom életstílusainak kicserélődését valami újjal, amelyben az egyéneknek saját maguknak kell megalkotniuk életrajzukat, életstílusukat.

Az individualizáció a jóléti állam munkaerőpiacának feltételei között megy végbe, és ebben az értelemben a társadalmi viszonyok terméke. Az individualizáció készletét

⁸ Elsősorban Ulrich Beck individualizációra vonatkozó, kockázattársadalommal kapcsolatos elméletére utalok.

jelent a saját maga alkotta, tervezte biográfia kialakítására, de a preferenciák és az életciklus változásainak megalkotására is. Mindez a jóléti állam különböző olyan feltételei és modelljei mellett zajlik, mint az oktatási rendszer expanziója, a munkaerőpiac, a munka- és szociális törvények. Az individualizációs folyamatok nyomán egy jelentős mértékű *társadalmi és kulturális eróziós és evolúciós folyamat* indul meg, amelynek következtében többek között az életstílusok pluralizálódása figyelhető meg. Ez a vertikális, osztályszerű társadalmi berendezkedés vetélytársaként jelenik meg. Az oktatási expanzió, az iskolai képzés meghosszabbodása, a privát szféra jelentőségének növekedése (pénzfelhasználás, szabadidős tevékenységek) során egyre nagyobb szerep jut az egyéni döntéseknek, az életstílusnak. A társadalmak horizontális szerveződésének feltételezése, az osztályalapú társadalmi rétegződés megkérdőjelezése számtalan elméleti vitának adott teret.

Az individualizációval kapcsolatos legújabb elképzelések már azt hangsúlyozzák, hogy a posztindusztriális társadalmakban a közös akciókat, közös moralitást és a saját érdekek valamilyen szintű korlátozását feltételező társadalmi közösségek darabjaikra hullottak szét. A szerint az elképzelés szerint, amely az új információs technológiáktól várja a társulási hajlam teljes eróziójának megállítást és a közösségek újjáteremtését, az internet azonos érdeklődésű, valós csoport tagjává teszi az egyént. (Shannon, hivatkozva Juhász 2005). A csoporttagság ez esetben az egyéni választásokon, értékrenden, életstíluson keresztül valósul meg. Ez az elképzelés összecseng azzal a castelli elképzeléssel, mely szerint a hálózat és az Én kölcsönhatásában a lokalitáshoz kötődő közösségek érvényes jelentésalkotás hiányában szétesnek (Castells 1997).

Tekintettel arra, hogy jelen pillanatban ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre az internet társadalmi tőkére gyakorolt hatásait illetően, az internet közösséggeneráló szerepével kapcsolatban egyelőre csupán annyit jelenthetünk ki biztosan, hogy amennyiben használatán keresztül újfajta közösségek erősödnek meg, azok kétséget kizáróan az egyéni választásokon keresztül konstituálódhatnak. Következésképpen az ily módon létrejövő közösségekhez való tartozást, de tágabban értelmezve, az új technológiák használatát az egyén életstílusa döntő módon meghatározza.

Tudásstílusok, tudásfajták

Az információs társadalom fogalmának egyik (gazdasági) meghatározása az új tudástípusok, társadalmi készségek kialakulása köré épül (lásd Machlup 1962, 1984). Amennyiben az információs társadalom újfajta készségek, tudástípusok kialakulását és használatát feltételezi, e tudástípusok társadalmon belüli egyenlőtlen eloszlásának vizsgálata választ adhat arra a kérdésre, hogy az információs technológiák használata új strukturáló erőként lép-e fel, vagy sem.

A magyar szociológiában gazdag hagyománnyal rendelkező kulturális-interakciós rétegződéskutatás újrafelfedezése és előtérbe helyezése hozzájárulhat az információs kor tudásstílusainak feltérképezéséhez, a társadalmilag releváns újfajta tudások, illetve a tudásstruktúrák eloszlásának és a különböző tudásstílusok mentén létrejövő differenciálódásnak a meghatározásához. Feltételezésem szerint az új információs technológiák használatában fellelhető eltérések (digitális egyenlőtlenségek) magyarázatában érdemi adalékkal szolgálhatnak az eltérő tudásstílusok.

A tudástípusok eloszlásával kapcsolatos, 80-as években végzett kutatások (Angelusz–Tardos 1991, 1992; Ferge 1980, 1984) arra mutattak rá, hogy a különböző tudástípusok társadalmon belüli eloszlása történelmileg determinált. A történelmileg kialakult oktatási rendszerek közvetítik, konzerválják, választják el mereven a tudásstílusokat, a társadalom felépítése szabályozza az iskolatípusokat és az azokon belül átadható tudástípusok hierarchikus elosztását, ezáltal reprodukálva és legitimálva magát a hierarchiát. A társadalmilag releváns tudások formális oktatási kereteken kívüli elsajátítása, az informális tanulás, a felnőttképzésben való részvétel, az internet oktatási célú felhasználása megváltoztathatja a korábbi merev tudáselosztó rendszerek szerepét is, igaz erre vonatkozóan csak feltételezésekkel élhetünk, hiszen átfogó magyarországi kutatás e témában még nem készült.

A „tudás” mennyiségi növekedését illetően sem állnak rendelkezésre megbízható bizonyítékok, inkább a hangsúlyok eltolódása figyelhető meg, azaz megnövekszik a tágran értelmezett digitális írástudás szerepe. Az áttevődő hangsúlyok a tudásstílusok szerkezetében is változásokat indukálhatnak. Az információs társadalomban egyes tudástípusok fel-, míg más tudástípusok leértékelődhetnek. A szakirodalomban a digitális írástudás tág értelmezése honosodott meg. Ennek megfelelően a digitális írástudás legalább négy képesség (kommunikációs képesség; szoftverek keresésének és installálásának képessége, információkeresési és használati képesség, digitális szolgáltatások használatának képessége) együttese (SIBIS 2003). Számos esetben a digitális írástudást a használat pusztá tényével azonosítják.⁹ Ez annyiban nem helyes, a használat önmagában nem mond el semmit az egyén képességeiről, készségeiről. A technológiát ugyanolyan intenzíven használó egyének között lényeges eltérések lehetnek a használat jellegét illetően.

A digitális írástudás, készségek mérése problematikus lehet a hagyományos *survey* módszerek igénybevételével, hasznosabbnak tűnik egy olyan összetett módszertan alkalmazása, amelynek során a kérdezettek online tevékenységét, információkeresési stratégiáját és ennek hatékonyságát megfigyeléses módszerrel, kísérleti körülmények között regisztrálják és elemzik (Hargittai 2002). A digitális írástudás ilyen jellegű vizsgálata arra mutatott rá, hogy a készségek, tudások szintjén regisztrálható eltérések párhuzamosak a már korábban regisztrált digitális megosztottságokkal: a digitális írástudásban fellelhető különbségeket az életkor és az iskolázottság magyarázza.

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány kísérletet tett az új kommunikációs technológiákkal kapcsolatos fogalmi, módszertani kérdések tisztázására, a nemzetközi irodalomra támaszkodva a digitális egyenlőtlenségek és az új technológiák lehetséges hatásainak tárgyalására.

A nemzetközi szakirodalom kurrens trendjeinek megfelelően az új kommunikációs technológiákat érdemes közjóként tekinteni és elemezni. A tanulmányban bemutatott kutatási modell fontos hozadéka, hogy az új kommunikációs technológiák és a társadalom közötti viszonyt együttfejlődőnek (co-evolutionary) tételezi, ezáltal lénye-

9 Pl. a Nemzeti Szélessávú Stratégia, amely a digitális írástudást az internet- vagy PC-használati tapasztalattal azonosítja (NSZS 2005).

gében feloldja a társadalmi hatások mibenlétével kapcsolatos vitát. Ezen túlmenően kibővíti az elsősorban infrastrukturális szintű elemzést is, vizsgálat tárgyává téve az új technológiák használatának céljait, a használathoz nélkülözhetetlen tudásokat, készségeket, az eszközök minőségét, a használat autonómiáját és hatékonyságát, a társadalmi támogatást és a hozzáférhető tartalmakat. Továbbá az alkalmazás egyéni és csoportos szintű kimeneteinek regisztrálására, az új technológiák és a más, hasonló céllal alkalmazott eszközök használatában fellelhető különbségek összehasonlítására, valamint az intézményi szintű változások megragadására biztat.

Mivel korábbi elemzések arra hívták fel a figyelmet, hogy a hozzáférés egyenlőtlenségeit kulturális-kognitív tényezők (is) okozzák, kutatáslogikai szempontból termékeny lehet az életstílus és tudásstílus fogalmakon keresztül az integráló szemlélet vizsgálatba való beemelése.

IRODALOM

- Agre P. (2002): Real Time Politics: The Internet and the Political Process. *The Information Society*, 18(5): 311–331.
- Angelusz R.–Tardos R.–Fábián Z. (2005): Digitális egyenlőtlenségek és az info-kommunikációs eszközhasználat válfajai. Társadalmi Ríport 2004. Budapest: TÁRKI.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: MKI–ELTE.
- Angelusz R.–Tardos R. (1992): Kapcsolathálózati minták, tudásstílusok és gondolkodásmódok az egyetemi hallgatók körében. *Társadalom és felsőoktatás, II. kötet, Hivatalos ifjúságkép, az ifjúság társadalomképe*. Budapest, 169–203.
- Benton Foundation (1998): *Losing Ground Bit by Bit: Low Income Communities in the Information Age*. Washington DC: Benton Foundation and National Urban League.
- Brint, S.G. (1998): *Schools and Societies*. Pine Forge Press.
- Calhoun, C. (1998): Community without propinquity revisited: Communication technology and the transformation of urban public sphere. *Sociological Inquiry*, 68(3): 373–397.
- Castells, M. (1997): *The Information Age – Economy, Society and Culture*. Vol. 2.: *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Dessewffy T.–Galács A. (2003): „A dolgok új rendje” – technológiai diffúzió és társadalmi változás. In Z. Karvalics L.–Dessewffy T. szerk.: *Internet.hu* 1. kötet. Budapest: Aula Kiadó.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E. (2002): *From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”:* *Studying Internet Use as Penetration Increases*. Working Paper Series 15, Center for Arts and Cultural Policy Studies.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E.–Celeste, C.–Shafer, S. (2004): From Unequal Access to Differentiated Use: A Literature Review and Agenda for Research on Digital Inequality In Neckerman, K. ed.: *Social Inequality*. New York: Russell Sage Foundation.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E.–Russell, W.–Robinson, J.P. (2001): Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 27: 307–336.
- Ferge Zs. (1980): Az iskola, a pedagógusok és a társadalom. In Ferge Zs.: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 121–135.
- Ferge Zs. (1984): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hargittai, E. (2002): Second Level Digital Divide: Difference in People Online Skills. *First Monday*, 7(4), .

- Hargittai, E. (2003): The Digital Divide and what to do about it.
- Hoffman, D.L.–Novak, T.P. (1998): Bridging the Racial Divide on the Internet. *Science*, 280(April 17): 390–391.
- Juhász L. (2005): Internet, kapitalizmus és új baloldal. *A Hét*, 3(26).
- Lengyel Gy.–Lőrincz L.–Siklós V.– Füleki D. (2003): Hidak a digitális szakadék fölött. *Jel-Kép*, 3: 25–45.
- Machlup, F. (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton Univ. Press.
- Machlup, F. (1984): *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance*. Princeton University Press, Vol I–III.
- Magyar Gallup Intézet (2002): Pedagógusok a digitális információs tudásszerzés szükségességéről és új módjairól.
- Molnár Sz.(2002): A digitális megosztottság értelmezési kerete. *Információs Társadalom*, 2(4): 82–101.
- Norris, P. (1999): “Who Surfs? New Technology, Old Voters and Virtual Democracy.” In Kasmarek, E.C.– Nye, J.S. eds.: *democracy.com? Governance in Networked World*. Hollis, NH: Hollis Publisher.
- Norris, P. (2001): *Digital Divide, Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. Cambridge: University Press.
- NSZS (2005): *Nemzeti Szélessávú Stratégia*. Telkes Tanácsadó Részvénytársaság–Informatikai és Hírközlési Minisztérium–Ariosz Kft., http://www.ihm.gov.hu/data/69498/nszs2005_rp5_aktualizalt_strategia_v3_9.pdf.
- NTIA (2002): *A Nation Online: How Americans Are Expanding Their Use Of The Internet*. Washington DC: US Department of Commerce, February.
- NTIA (2004): *A Nation Online: Entering the Broadband Age*. Washington DC: US Department of Commerce, September.
- Róbert P. (2000): Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle*, 2: 17–37.
- Rogers, E.M. (1995): *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- SIBIS (2003): *New eEurope Indicator Handbook*. Bonn.
- Sik E. (2004): Mérhetetlen(ül fontos) tőkék. In Szívós P.–Tóth I.Gy. szerk.: *Stabilizáló társadalomszerkezet*. Budapest: TÁRKI, Monitor Jelentések 2003.
- Strover S. (1999): *Rural Internet Collectivity*. Columbia: Rural Policy Research Institute.
- Tót É. (1998): Az iskolarendszeren kívüli képzés. *Educatio*, 1: 104–116.
- Tót É. (2001): A számítógép mint a tanárok kommunikációs eszköze. *Új Pedagógiai Szemle*, július–augusztus: 123–136.
- Valente, T.W. (1995): *Network Models of the Diffusion of Innovations*. Cresskill, New Jersey: Hampton Pr. Inc.
- Warschauer, M. (2002): Reconceptualizing the Digital Divide. *First Monday*, 7, .
- Wilson, E.J. (2000): Closing the Digital Divide: An Initial Review. Briefing the President. Washington: The Internet Policy Institute, WIP 2003 Adatbázis.